

<https://doi.org/10.62837/2025.4.86>

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
ADPU
sarigulsadixova1960@gmail.com

LEKSİK-SEMANTİK ÜSULLA YARANAN TERMINLƏR XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır. K.M.Musayev yazır: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərindən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır.”

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi (kalkaetmə) və alınmalar durur. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığında əsas yeri leksik-semantik və qrammatik üsullar, həmçinin başqa dillərdən kalkalar tutur. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir.

Açar sözlər: ictimai-siyasi, iqtisadi, cəmiyyət, vasitə, əlaqə, motivasiya.

Tərcümə dilində işlədilən bir çox leksik vahidlər lüğət tərkibinin bir elementi olsa da, çox zaman ümumişlək səciyyə daşımır, müəyyən sahələrdə, bu və ya digər situativ şəraitdə işlədilir. Xüsusilə, müasir dövrdə ingilis və rus dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə

əlaqədar dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və bunların quruluşu kimi formalaşan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdır. Belə ki, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişaf dilin söz yaradıcılığı sistemində də özünü göstərir, dildə kalkalar kimi yeni növlü leksik-qrammatik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan anlayışları ifadə etmək üçün yeni məzmun Azərbaycan dilinin özündə mövcud olan moldəllərlə verilir.

Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir. Deməli, yeni anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün onun özünün daxili struktur modelləri müəyyən edilmiş olur. Hazırda Azərbaycan dilinə ingilis və rus dillərindən elmi-texniki, siyasi mətnlərin tərcüməsilə bağlı leksik vahidlər daxil olur və onlar aid olduğu sahələrdə işlənir. Bu zaman əmələ gələn vahidlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yarandığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsullardan biri də kalka yoludur. Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur: "Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir."

Bu yolla yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dilə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də tərcümə olunan terminin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz. Təbiidir ki, hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümədə adlandırılır) prosesində qarşılıqlı tərcümə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi və sair amillər mühüm rol oynayır.

Demək, yeni yaranan hər bir kalka əlaqədar olduğu dilin uyğun sözləri ilə müqayisədə öz funksiyasını düzgün yerinə yetirməli və dildə işləklilik qazanmalıdır. Buna görə də tərcümə dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir. Məsələn «qrüzopodğemnik» sözünün «yükqaldıran» kalkasındakı birinci komponent «qrüz - yük» sözləri ikinci komponent «qaldıran» qarşılığına qismən uyğun gələrək yeni anlayış bildirmişdir. Eləcə də, zakonomernıy- qanunauyğun, «zemlemer- yerölçən»; nadstroyka - üstqurum; vodooçistitelğ – sutəmizləyən və s. terminlər dilin daxili imkanları əsasında, yəni dilin sözyaradıcı və sözdüzəldici qanunları əsasında yaranmışdır. Göründüyü kimi bu prosesdə dilin daxili materialı həlledici rol oynayır, sözlər dilin daxili imkanları əsasında yaranır və başqa dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşması nəticəsində yeni söz və yeni söz modeli yaranır. Lakin dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də kalka yolu ilə yaranan termin sözlərin alınma hesab olunmasıdır.

V.V.Ivanov yazır: «Yeni sözün başqa dilə mövcud olan sözün təsiri altında yaranması faktı kalkaetməni alınmanın xüsusi növü kimi qiymətləndirməyə imkan

verən əlamətlərdən biridir» D.S.Lotte isə yazır: «Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə üsulu ilə söz alınan zaman ana dili materiallarının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu («daxili forması») mənimsənilir»

N.Xudiyev yazır: «Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına (həm söz və səkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur. Belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvala sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq kalka olunur. Digər tərəfdən isə bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir» .

N.K.Dmitriyev də alınmaları və kalkaları bir-birindən fərqləndirərək göstərirdi ki, onlar müxtəlif tətbiq üsullarına malikdir. Belə ki, tək-tək leksik vahidlər alınır, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə kalka edilir. Deməli, kalkalar söz yaradıcılığının bir forması olub, dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir. Göründüyü kimi bu fikirlərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, kalkalar başqa bir dila məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modelləri əsasında qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir.

Ədəbiyyat

1. М.М.Рокровский Избранные работы по языкознанию. М. 1959 səh.82.
2. К.М.Мусаев. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков. СТ, 1978, №3, стр.35.
3. В.В.Иванов. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973, с.86.,96
4. Д.С.Дотте. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982, с.5.
- 5.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Maarif nəşriyyatı, B., 1989, S.232.
- 6.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.4 c.Bakı"Elm", 1987.109.
- T. S.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilində zərf."Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1991.s.37.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti dörd cildə.III cild.səh.226.

SADIKHOVA SARIGUL ORUJ

Terms created by the lexical-semantic method

SUMMARY

Key words: socio-political, economic, society, tool, communication, motivation.

The impact of social and political events on the development of the vocabulary of the literary language of Azerbaijan is great. Thus, in connection with the development in the economic, political, social and cultural life of the society, a real basis for the enrichment of the lexical-terminological potential of the language is created. The enrichment of the language with new words and the change of existing meanings is related to the new development in social life and public opinion. That is, the vocabulary of the language undergoes various changes due to demand. Therefore, the enrichment of the vocabulary of the literary language through translation is considered one of the important directions in terms of national language relations. Enrichment is a process in which the diachronic picture of the vocabulary is revealed, and the methods of historical-cultural development in the language appear. Therefore, the main source for the enrichment of the vocabulary of the language is the internal capabilities of the language. K.M. Musayev writes: "There is a need for theoretical studies on the issues of enriching the lexical composition of Turkish languages. It is known that the enrichment of the lexicon of Turkish languages is due to word correction through the use of internal opportunities, materials, tools and methods, and due to borrowing words from other languages of the world. Clarification of the nature of word correction and its various ways (synthetic, analytical, phonetic, lexical) and theoretical and practical assessment of borrowings - opens wide opportunities to study them more deeply.

The enrichment of the vocabulary of the language is based on the expansion of the semantic meaning of the words in the language, the methods of word creation, the process of translation from other languages (copying) and borrowings. In general, lexical-semantic and grammatical methods, as well as kalkas from other languages take the main place in word creation. Word creation by the kalka method reflects the issues of lexicon and word creation, semantics and translation studies as one of the main ways of developing the lexical-grammatical system of the modern Azerbaijani language. Translation is one of the important sources that enriches the lexical-semantic potential of the vocabulary of the language.

САДЫХОВА САРЫГЮЛЬ ОРУДЖ

Термины, созданные лексико-семантическим методом

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: социально-политический, экономический, общество, инструмент, коммуникация, мотивация.

Влияние общественно-политических событий на развитие словарного запаса литературного языка Азербайджана велико. Таким образом, в связи с развитием экономической, политической, социальной и культурной жизни общества создается реальная основа для обогащения. создается лексико-

терминологический потенциал языка. Обогащение языка новыми словами и изменение существующих значений связано с новым развитием общественной жизни и общественного мнения. То есть словарный запас языка претерпевает различные изменения в зависимости от спроса. Поэтому обогащение словарного запаса литературного языка посредством перевода считается одним из важных направлений с точки зрения национальных языковых отношений. Обогащение – это процесс, в котором раскрывается диахроническая картина словарного запаса, появляются способы историко-культурного развития в языке. Поэтому основным источником обогащения словарного запаса языка являются внутренние возможности языка. К.М. Мусаев пишет: «Существует необходимость теоретических исследований по вопросам обогащения лексического состава тюркских языков. Известно, что обогащение лексики турецких языков происходит за счет коррекции слов за счет использования внутренних возможностей, материалов, инструментов и методов, а также за счет заимствования слов из других языков мира. Уточнение сущности исправления слов и его различных способов (синтетического, аналитического, фонетического, лексического), а также теоретической и практической оценки заимствований - открывает широкие возможности для их более глубокого изучения.

Обогащение словарного запаса языка основано на расширении смыслового значения слов в языке, способов словотворчества, процесса перевода с других языков (копирования) и заимствований. В целом в словотворчестве основное место занимают лексико-семантический и грамматический методы, а также калки из других языков. основные пути развития лексико-грамматической системы современного азербайджанского языка. Перевод является одним из важных источников, обогащающих лексико-семантический потенциал словарного запаса языка.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Əliyeva